

Pojmovi života i življenja u društvima kontrole¹

PIŠE – Maurizio Lazzarato

S ENGLESKOG PREVELA – Nataša Ciganović

Napustili smo epohu discipline kako bismo ušli u epohu kontrole. Gilles Deleuze opisao je na sažet ali efikasan način taj prijelaz s disciplinarnih društava na društva kontrole (Deleuze, 1990). Tu povijesnu rekonstrukciju pružio nam je krenuvši od dinamike razlike i ponavljanja te generirajući na taj način nove interpretacije stvaranja i razvijanja kapitalizma. Jedna od njegovih najvažnijih teoretskih inovacija odnosi se na pitanje mnoštva: pojedinci i klase nisu ništa drugo nego zarobljavanje, integracija i diferencijacija mnoštva.

Ovdje nas ne zanima samo fenomenološki opis te evolucije, već i metoda koja je primijenjena. Za Deleuzea se konstitutivni proces kapitalističkih institucija kao i mnoštva može razumjeti samo pozivanjem na koncept virtualnog i njegovih načina aktualizacije i ostvarenja. Prijelaz s disciplinarnih društava na društva kontrole ne može se razumjeti polazeći od transformacija kapitalizma. Umjesto toga, moramo početi od moći mnoštva.

Marksisti općenito prihvaćaju Foucaultov opis disciplinarnih društava pod uvjetom da se promatra samo kao dodatak Marxovoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje. Ali iako je Foucault priznao kako duguje Marxu (njegova teorija discipline nedvojbeno je bila nadahnutu Marxovim opisom organizacije prostora i vremena u tvornici), on je ograničenje radnika shvatio na potpuno drukčiji način.

Za Foucaulta je tvornica samo jedna od formi dobivenih aktualizacijom paradigme ograničavanja. Odnos kapital – rad nije fundamentalan društveni odnos prema kojemu su sastavnice ostalih društvenih relacija usklađene. Škola, zatvor i bolnica, zajedno sa zakonom, znanošću i znanjem – ukratko, sve što Foucault određuje kao ono što se može iskazati (*l'énonçable*), mora se razumjeti bez održavanja relacije struktura – superstruktura naspram proizvodnje. Marksistička teorija usmjerava se isključivo na eksploataciju. Ostali odnosi moći (muškarci / žene, liječnici / pacijenti, učitelji / učenici itd.) i ostali modaliteti upotrebe moći (dominacija,

¹ – Ovo poglavlje pojavljuje se u M. Lazzarato, (2004), *Les Révolutions du capitalisme*. Na engleski preveli: Akseli Virtanen i Jussi Vähämäki, revidirao Alberto Toscano.

(Op. uredništva Čemu: engleski je prijevod

izdan kao: Maurizio Lazzarato (2006), "Life and the Living in the Societies of Control", u: Martin Fuglsang i Bent Meier Sorensen (ur.), *Deleuze and the Social*, Edinburgh, EUP.)

subordinacija, porobljavanje) zanemareni su zbog razloga koji se odnose na samu ontologiju kategorije rada. Ta kategorija sadrži moć dijalektičke totalizacije, teoretske kao i političke, što se može kritizirati na isti način kako je i Tarde kritizirao Hegela: potrebno je 'depolarizirati' dijalektiku pomoću pojma mnoštva.

U kapitalizmu nije pojedinačna drama – ona o Duhu (Hegel) ili Kapitalu (Marx) – ta koja se treba uzeti u obzir, već su to 'mnoštva društvenih drama'. Kako bismo shvatili dinamiku kapitalizma, ne trebamo se referirati na 'beskrajne, izvanjske i nadmoćne' sile dijalektike (kapital/rad), već na 'beskonačno umnožene, infinitezimalne i unutarnje' sile (Tarde, 1999: 112). Logika kontradikcije, pokretač 'pojedinačne drame', vrlo je oskudna i reduktivna. Ova tvrdnja, koju će Foucault nastaviti nakon Tardea, cilja izravno na marksističku koncepciju moći u kojoj moć uvijek ovisi o dubljij ekonomskoj strukturi.

Mikrofizika moći zamjenjuje piramidalni aspekt marksističke konceptualizacije s imanentnošću u kojoj su razni 'ograničeni prostori' (tvornica, škola, bolnica itd.) i disciplinarne tehnike povezane jedne s drugima. U skladu s time, Deleuze ističe da ekonomska struktura i tvornica pretpostavljaju disciplinarne mehanizme koji već djeluje na dušu i tijelo, a ne obratno. Druge sile i druge dinamike mogu se tada prizvati kako bi objasnile ekspanziju kapitalizma. Te sile i dinamike očito impliciraju vezu između kapitala i rada, ali se ne mogu svesti na nju.

To nije zato da bi se negirala važnost Marxove analize odnosa kapital-rad, već njegovu tezu o svođenju društva i mnoštva odnosa moći koji ga konstituiraju na jednostruki odnos zapovijedi i poslušnosti koji se primjenjuje u tvornicama ili u ekonomskim odnosima. Ovo potonje naprotiv mora biti integrirano unutar šireg okvira disciplinarnih društava i njihovih dvostrukih tehnika moći: discipline i biomoći.

Isto tako ni nametanje ponašanja ni podređivanje tijela nisu objašnjivi jedino monetarnim ograničenjima i ekonomskim imperativima. Režimi znakova, mehanizmi izražavanja i kolektivna artikulacija (zakon, znanje, jezici, javno mišljenje itd.) djeluju poput zupčanika, na isti način kako djeluju i strojni sklopovi (tvornice, zatvori, škole).

Koncentriranjem na samo jednu dimenziju odnosa moći (eksploataciju), marksizam neizbježno vodi reduciranju mehanizma opresije na ideologiju. Jedna od svrha Foucaultovog pisanja o disciplinarnim društvima jest da se napusti ekonomizam i dijalektička kultura dualizama kako bi se otkrila bijeda objašnjenja dominacije putem ideologije.

Mnoštvo singularnosti, njihova moć stvaranja i koprodukcije, i načini njihova spajanja nisu nastali s postfordizmom, već prelaze cijelu povijest moderne. Moć disciplinarnih društava (bilo da smo suočeni s tehnikama ograničavanja ili takozvanim biopolitičkim tehnikama) djeluju, u prvom redu i uvijek, na mnoštvo. Prema tome dijalektički dualizam mora se promišljati kao zarobljavanje mnoštva. Za Foucaulta discipline pretvaraju zburnjena, beskorisna ili opasna *mnoštva* u uređene klase.

Tehnike ograničavanja (discipline) nameću neki zadatak ili ponašanje radi proizvodnje korisnih ishoda pod uvjetom da mnoštvo nije veliko u broju i da je prostor dobro definiran i ograničen (škola, tvornica, bolnica itd.). One se sastoje od distribucije mnoštva kroz prostor (umrežavanjem, ograničavanjem, serijalizacijom), uređivanja mnoštva u vremenu (razdvajanjem gesti, potpodjelom vremena, programiranjem radnji) i njihovih sastavljanja u prostoru i vremenu kako bi iz njih izvukli korisna djelovanja umnožavanjem sila koje ga sačinjavaju.

Biopolitičke tehnike (javno zdravstvo, politika obitelji itd.) upotrebljavale su se za upravljanje životom bilo kojeg mnoštva, bez obzira na njegovu provenijenciju. Ovdje je, za razliku od disciplinarnih institucija, mnoštvo brojno (populacija kao cjelina), a prostor je otvoren (granice populacije određene su nacijom).

Deleuzova interpretacija Foucaulta (neovisno od njegove vjernosti Foucaultovom djelu) bit će nam vrlo korisna prilikom analize dinamika razlike i ponavljanja (Deleuze, 1984). Deleuze razlikuje odnose moći i institucije. Moć je odnos između sila, dok su institucije sredstva za integraciju i stratifikaciju sila. Institucije učvršćuju sile i njihove odnose u točno određene forme dodjeljujući im reproduksijske funkcije. Država, kapital i razne institucije nisu izvori odnosa moći, one proizlaze iz njih. Stoga Foucault, kao što je objasnio Deleuze, analizira *uredaje* (*dispositifs*) moći koji se postavljaju s obzirom na modalitete integracije i diferencijacije, a ne naspram modaliteta koji bi slijedili paradigmu subjekt /rad.

Odnosi moći su virtualne, nestabilne, nelokalizirane, nestratificirane mogućnosti. Oni definiraju jedino mogućnosti ili vjerojatnosti interakcije: oni su diferencijalne veze koje određuju singularnosti. Aktualizacija tih diferencijalnih odnosa i singularnosti pomoću institucija (država, kapital itd.) koje ih stabiliziraju, stratificiraju i čine nereverzibilnima istodobno je integracija (zarobljavanje) i diferencijacija.

Integracija pretpostavlja spajanje singulariteta, njihovu homogenizaciju i konvergenciju kao onih singulariteta koji teže zajedničkom cilju. Integracija je operacija koja se sastoji od praćenja glavne linije sile koja prolazi kroz sile i učvršćuje ih u forme. Integracija ne funkcionira pomoću apstrakcije, generalizacije, fuzijskog ujedinjenja ili obuhvaćanja (govoreći hegelijansko-marksističkim jezikom). Aktualizacija odnosa moći odvija se postupno, 'kamen po kamen', kako je to mislio Gabriel Tarde. To je skup integracija, prvo lokalnih, zatim globalnih. Deleuze opisuje integraciju kao postupak koji je usmjeren na to da održi na okupu skup mreža, kolaža, tokova i skupova.

Tarde također koristi izraz 'integracija' kako bi izbjegao shvaćanje konstitucije socijalnih kvantiteta i vrijednosti (bilo ekonomskih ili drugih) kao totalizaciju ili kao jednostavnu generalizaciju ili apstrakciju. Socijalni tip ili socijalni kvantitet shvaćaju se kao integracije malih različitosti, malih varijacija, u skladu sa modelom integralnog računa.

Ali aktualizacija odnosa moći nije samo integracija, ona je isto tako i razlikovanje (*différenciation*)²: odnosi moći ostvaruju se u tolikoj mjeri ako postoji razlika između snaga. U kapitalizmu to razlikovanje, umjesto da bude diferencijacija različitosti, razvijanje mnoštva, zapravo je stvaranje i reprodukcija dualizama od kojih su najvažniji dualizmi klase (proletarijat/kapitalisti) i spola (muškarci/žene).

Binarna grupiranja, kao što su ona na osnovu spola i klase, moraju zahvatiti, kodificirati i kontrolirati virtualnosti, moguće varijacije molekularnih skupova, vjerojatnosti interakcije neo-monadološke suradnje. Klase provode redukciju mnoštva na dualizme i na kolektivnu cjelinu koja totalizira i ujedinjuje nesvodljive singularnosti. Koncept radničke klase označava kolektivnu cjelinu, a ne distributivnu cjelinu.

Dualizmi spola također funkcioniraju kao *uređaji* zahvaćanja i kodiranja mnogostrukih kombinacija koje dovode u igru ne samo muško i žensko, već i tisuće sitnih spolova, tisuće sitnih mogućih nastajanja seksualnosti. Ovih tisuću spolova mora se disciplinirati i kodificirati kako bi se opet odnosilo na dualizam muškarci/žene. Društvene su klase doslovno izdubljene iz mnoštva aktivnosti, kristalizirajući moguće interakcije u obliku dualizma. Na isti je način opozicija muškarci/žene izdubljena iz tisuću spolova koji mogu nastati, kristalizirajući ih u dualizmu heteroseksualne norme.

Konverzija mnoštva u klase i konverzija tisuću spolova u heteroseksualnost funkcioniraju kao sklop tipova i kao represija mnoštva, kao konstitucija i kodiranje normi, te kao neutralizacija virtualnosti ostalih postajanja. Dva modaliteta upotrebe sile (represija i uređenje) očito su daleko od toga da budu kontradiktorni.³

Kako bi pronašao mogući izlaz iz ekonomizma i dualizama radničkog pokreta, Foucault potvrđuje da društvo nije definirano po načinu proizvodnje, već tvrdnjama kroz koje se ono izražava i vidljivostima koje utječu na njega.

Deleuze i Guattari primjenjuju fukoovski odnos između izrazivog i vidljivog (*l'énonçable et le visible*) na odnos između mehanizama izražavanja i tjelesnih skupova koji su se sami formirali. Taj odnos između izrazivog i vidljivog, kao i onaj između tjelesnih sklopova i mehanizama izražavanja, nije svediv na relaciju baza-superstruktura (marksizam), ništa više nego što je svediv na relaciju označitelj-označeno (lingvistika i strukturalizam).

Zatvor je mjesto vidljivosti koje omogućava mješavini tijela, tjelesnom skupu (zatvorenici) da se pojavi i bude viđena. Kazneni zakon, kao mehanizam izražavanja, definira polje izrecivosti (iskazi o delikvenciji) koje provodi bestjelesne transformacije tijela. Stoga presude suda trenutačno transformiraju optuženike u osuđene osobe. Mehanički skupovi tijela imaju svoju

² – Mogli bismo reći 'diferencijacija' (*différentiation*) (izračun diferencijala) kako bismo slijedili implikacije matematičkog modela infinitezimalnog računa.

³ – Razlika u pogledima između Foucaulta i Deleuzea koja se tiče akcije i efikasnosti represije nastala je zbog primata da se Deleuze, za razliku od Foucaulta, slaže sa sklopovima želje, a ne sa sklopovima moći.

formu (zatvor) i svoju supstanciju (zatvorenici). Mehanizam izražavanja isto tako ima svoju formu (kazneni zakon) i svoju supstanciju (delikvencija). Veza između vidljivog i izrazivog ne može se razumjeti u obliku strukture i superstrukture, niti u obliku označitelja i označenog zbog toga što je to ne-odnos koji se odnosi na neformalno izvanjsko, virtualno, događaj.

Ograničeno je ono izvanjsko

Deleuze nam pruža još jedan vrlo važan primjer kako bi nam pomogao u definiranju disciplinarnih društava. Znamo da su škola, tvornica, bolnica i vojarna *uređaji* u ograničavanju mnoštva. Ali još važnije, kaže Deleuze, ograničeno je ono *izvanjsko*. Ograničeno je ono virtualno, moć metamorfoze, postajanje. Disciplinarna društva izvršavaju svoju moć neutralizirajući razlike i ponavljanja zajedno s njihovom moći varijacije (razlika koja čini razliku), podčinjavajući ih reprodukciji. Funkcija obuke tijela je sprečavanje razdiobe, iskorjenjivanje bilo kakve mogućnosti varijacije, bilo kakve nepredvidljivosti, od akcije, vladanja i ponašanja. Na jednim veličanstvenim stranicama Foucault govori o disciplinama kao moćima koje se odnose na 'same virtualnosti ponašanja', što se kosi s 'trenutkom kada virtualnost postaje stvarnost' (Foucault, 2003: 53).

Disciplinarne su institucije bez sumnje produktivne. Ne ograničavaju se na represiju: one tvore tijela, iskaze, spolove i tako dalje. No istodobno je potrebno prepoznati, neovisno o Foucaultu, da one proizvode dublju represiju, ne zato da bi negirale već prisutnu ljudsku prirodu, nego zato što discipline i biomoć izdvajaju snage izvanjskog, virtualnog; zato što one izdvajaju sile koje pripadaju dinamici 'razlike koja čini razliku'.

Discipline i biomoć načini su proizvodnje subjektivnosti, ali samo kada je beskonačna monstroznost koja je virtualno usidrena u duši (postajući-čudovište) podčinjena produkciji dualizama (muškarci/žene, gospodar/radnik itd.).

Ograničiti izvanjsko, ograničiti virtualno znači neutralizirati moć invencije i kodificirati ponavljanje kako bi se iscrpla sva moć varijacije te je time svesti na jednostavnu reprodukciju. U disciplinarnim društvima institucije, koje su ili institucije moći ili radničkog pokreta, ne poznaju postajanje. One uistinu imaju prošlost (tradiciju), sadašnjost (administraciju odnosa moći u ovdje i sada) i budućnost (napredak), ali im nedostaju postajanja, varijacije. Društvene znanosti koje su legitimirale strukturu i djelovanje ovih institucija funkcioniraju na način ravnoteže (politička ekonomija), integracije (Durkheim), reprodukcije (Bourdieu), kontradikcije (marksizam), borbe za opstankom (darvinizam) ili natjecanja, ali ne znaju ništa o postajanju.

One organiziraju i nameću prolaznost sata – kronološko vrijeme – ali zanemaruju vremenitost događaja, osim kao iznimku koju treba neutralizirati, opasnost koju treba izbjegavati i uvijek iznimnu priliku koju treba

uhvatiti (revolucija). Vrijeme događaja, vrijeme izuma, vrijeme stvaranja mogućnosti mora se prekinuti i ograditi unutar rigorozno utvrđenih procedura i rokova. Antonio Negri pokazao je kako je konstitutivna moć anomalija ili iznimka za političku filozofiju koja bi bila podčinjena procedurama konstituirane moći. Tarde je već pokazao zašto ekonomske i društvene znanosti isključuju svaku teoriju izuma i stvaranja i kako one same sebe konstituiraju kao teorije reprodukcije kao što je još uvijek slučaj i s Bourdieuovom sociologijom.

Uzmimo opet našu hipotezu o proliferaciji mogućih svjetova kao ontologiju naše sadašnjosti. Disciplinarna društva djeluju poput Leibnizova Boga. Ona dopuštaju samo jednom svijetu da prijeđe u stvarnost. S ovog se gledišta one mogu smatrati produktivnima – one konstituiraju monade svijeta disciplinarnih društava i taj svijet je uključen u svakoj monadi kroz tehnike ograničavanja i biomoći. Ali one brutalno sprečavaju beskonačnost ostalih mogućih svjetova da prijeđu u stvarnost. One blokiraju i kontroliraju postajanje i različitost.

Teorije ravnoteže (politička ekonomija i sociologija) ili teorije kontradikcije (hegelijanizam i marksizam), kao i postupci koje oni odobravaju, imaju isti zajednički horizont: ideju da postoji samo jedan mogući svijet. Reprodukcijska moći i oduzimanje moći, ekvilibrij i kontradikcija paradoksalno odgovaraju na isti problem: kako živjeti zajedno u jedinom mogućem svijetu.

Na zaista začuđujući način ovi postupci – koji isključuju i izvanjsko i postajanje – konvergirali su se u dvadesetom stoljeću u politici planiranja, tj. u neutralizaciji i kontroli, na društvenoj ljestvici logike događaja, stvaranja i produkcije novoga. Mogli bismo govoriti o trijumfu reprodukcije nad razlikama, u kapitalizmu kao i u socijalizmu. Ali takav trijumf može jedino biti kratkog vijeka. Na kraju devetnaestog stoljeća Tardeova sociologija i filozofija već je nagovijestila neuspjeh te volje za ograničavanjem izvanjskog, te volje koja dopušta da samo jedan u beskonačnosti mogućih svjetova prijeđe u postojanje. Weberijanski je 'željezni kavez' razbijen, monade su pobjegle iz disciplinarnog svijeta tako što su stvorile nekompatibilne svjetove koji su se aktualizirali u istome svijetu.

Serije koje čine monade više ne konvergiraju prema istome disciplinarnom svijetu, nego se razilaze ovdje i sada. Svijet je zaista postao razlika, razdvajanje bifurkacijâ, kao u pričama Borgesa gdje sve mogućnosti koegzistiraju.

Uzmimo već spomenute primjere: klase ne uspijevaju sadržavati mnoštvo, na isti način na koji heteroseksualnost više ne normalizira tisuće spolova. Čudovište kao način subjektivacije raspoređuje se u ovdje i sada. Tek tada se stvara radikalna promjena u formama organizacije moći i načinima njenog ostvarivanja.

Za moć problem više ne leži u zatvaranju izvanjskog i discipliniranju bilo kojih subjektivnosti (*subjectivités quelconques*) (nakon što ih se odvojilo od virtualnog, od stvaranja). Budući da su izvanjsko i moć proliferacije

različitosti rascijepili režim ograničavanja, mogu se shvatiti samo pomoću modulacije. Problem više ne leži u njihovom discipliniranju unutar zatvorenog prostora, nego u njihovim modulacijama u otvorenom prostoru. Kontrola je nametnuta disciplini.

Vrijeme događaja, izuma, stvaranja mogućnosti više se ne može smatrati iznimkom, već se mora sagledati kao nešto što se mora periodično regulirati i zarobiti. Skup različitosti i ponavljanja više se ne može neutralizirati, već se kao takav mora kontrolirati.

Prilikom događaja 1968. ta se nova stvarnost afirmirala, iako je već dugo postojala, manifestirajući se na različite načine tijekom stoljeća (kroz umjetnost kao i kroz političke i društvene pokrete).

Ali što je modulacija kao način izvršavanja moći? Koje su to sile koje modulacija kontrolira i obuhvaća?

Deleuzov koncept 'modulacije' (Deleuze, 1990)⁴ u sebi sadrži značajne heurističke mogućnosti koje bih ovdje htio analizirati. Za razliku od onoga što se događa u disciplinarnim društvima gdje se pojedinac kreće linearno i progresivno od jednog 'ograđenog prostora' do drugog (od škole do vojske, od vojske do tvornice), Deleuze pokazuje da u društvima kontrole pojedinac nikada ništa ne završava. On ili ona se kreće od škole do poduzeća i od poduzeća se opet vraća u školu i tako dalje.

Htio bih proširiti ovaj sociološki prikaz modulacije kao dijagrama fleksibilnosti proizvodnje i subjektivnosti shvativši nove koncepte života i življenja koje pretpostavlja taj način moći. Potrebno je stoga početi od moći koja se primjenjuje na život (biomoć) koju Foucault koristi kako bi definirao disciplinarna društva.

Od disciplinarnih društava do društava kontrole

Disciplinarna društva karakteristična su po sklopu disciplinarne i biopolitičke moći. Foucault je jasan po ovom pitanju: disciplinarne tehnike su nastale na kraju sedamnaestog stoljeća, a biopolitičke tehnike otprilike nekih pedeset godina kasnije, u drugoj polovici osamnaestog stoljeća.

Ali što Foucault misli pod pojmom biomoć? Biomoć je način djelovanja koji, kao i discipline, teži bilo kakvom mnoštvu. Dok disciplinarne tehnologije transformiraju tijelo, biopolitičke tehnologije usmjerene su na mnoštvo budući da ono tvori globalnu masu, obdareno sveukupnim životno specifičnim procesima kao što su rođenje, smrt, proizvodnja i bolesti. Disciplinarne tehnike poznaju jedino tijelo i pojedinca, dok je biomoć usmjerena na populaciju, čovjeka kao vrstu i, do neke granice, kao što Foucault kaže u jednom od svojih predavanja, na čovjeka kao duh ili um. Biopolitika "postavlja tijela unutar cjelokupnog biološkog procesa".

4 - Uvedeno u "Post-scriptum sur les sociétés de contrôle", u: *Deleuze*, 1990.

Ako slijedimo Foucaultove opise, možemo lako raspoznati te tehnologije unutar politike socijalne države. Predmet biomoci je plodnost vrste (politika obitelji, kontrola rađanja itd.) ali isto tako i opseg, trajanje i intenzitet dominantnih bolesti unutar dane populacije (politika zdravlja). S razvojem industrijalizacije pojavljuju se nova polja intervencije: nesreće na radu, rizik povezan sa gubitkom zaposlenja (nezaposlenost), sa starijom dobi (umirovljenje) i drugi. Zadnja je domena intervencije koju spominje Foucault administracija teritorija: geografski i klimatski utjecaji, upravljanje vodnim resursima i drugo.

Prema Foucaultu problem nije bio u izumu institucija pomoći koje, općenito govoreći, već postoje, nego u postavljanju drukčijih i učinkovitijih *uređaja* od onih koje je garantirala prvenstveno Crkva do sredine sedamnaestog stoljeća: osiguranje, individualna i skupna štednja, socijalna sigurnost.

Svrha biomoci je uistinu upravljanje životom, ali u smislu da teži reproducirati uvjete egzistencije populacije.

I disciplinarne i biopolitičke tehnike su dosegly najviši stupanj razvoja nakon Drugog svjetskog rata, s tejlorizmom i socijalnom državom. Taj procvat korespondira s reorganizacijom *uređaja* ograničavanja i upravljanja životom, potaknuti novim silama i odnosima moći. Pa ipak, sve od kraja devetnaestog stoljeća nove tehnike moći, koje ne sličie ni na discipline ni na biomoc, bile su u procesu inkubacije. Kako možemo definirati singularnost tih odnosa koje Deleuze naziva odnosima kontrole?

Gabriel Tarde može nas usmjeriti na pravi put. Na kraju devetnaestog stoljeća, kad su društva kontrole počela elaborirati svoje tehnike i *uređaje*, Tarde objašnjava da "društvena grupa budućnosti" nije ni gomila, ni klasa, ni populacija, već "javnost" (ili točnije javnosti). Pod javnošću Tarde misli na javnost medija, javnost tiska: "javnost je raspršena gomila u kojoj je utjecaj duha (*esprits*) jedan na drugi postao djelovanje na daljinu" (Tarde, 1989: 17).

Na kraju devetnaestog stoljeća ulazimo u vrijeme javnosti, ili bolje rečeno, vrijeme u kojem je fundamentalan problem kako održati na okupu u otvorenom prostoru bilo koje subjektivnosti koje djeluju jedna na drugu s udaljenosti. Podređenost mjesta vremenu definira prostorno-vremenski blok koji se utjelovljuje, kako kaže Tarde, u tehnologijama brzine, prijenosa, zaraze i brzog širenja na daleko. Budući da su disciplinarne tehnike fundamentalno strukturirane u prostoru, tehnike kontrole i konstitucije javnosti omogućuju stavljanje vremena i njegovih virtualnosti u prvi plan. Javnost je konstituirana kroz svoju prisutnost u vremenu.

Tarde je u trenutku njihova stvaranja zahvatio tri fenomena koja karakteriziraju društva kontrole i njihov masivni razvoj, počevši od druge polovice dvadesetog stoljeća: (1) pojava suradnje između mozгова i njezino funkcioniranje putem tokova i veza, mreža i zakrpa; (2) razvoj tehnoloških *uređaja* djelovanja na daljinu koji umnožava i pojačava moć djelovanja na daljinu monada: telegraf, telefon, kino, televizija, Internet; (3) odgovarajući procesi subjektivizacije i podčinjavanja: formacija javnosti, tj. konstitucija zajedništva koja se odvija u vremenu.

Društva kontrole stvaraju svoje tehnologije i procese subjektivizacije koji su zamjetno drukčiji od tehnologija i procesa subjektivizacije u disciplinarnim društvima. Mehanizam izražavanja (društveni i tehnološki) ne samo da se ne može reducirati na ideologiju kao što bi željeli marksizam i politička ekonomija, nego sve više postaje strateško mjesto za kontrolu procesa konstitucije društvenog svijeta. U njemu i kroz njega se neki događaj aktualizira u dušama i ostvaruje se u tijelima.

Integracija i diferencijacija novih sila, novih odnosa moći, događa se u novim institucijama (javno mišljenje, kolektivna percepcija i kolektivna inteligencija) i novim tehnologijama (djelovanje na daljinu). U društvima kontrole odnosi moći izražavaju se kroz djelovanje na daljinu koje se odvija s jednog uma na drugi, kroz mogućnost mozga da utječe i da se na njega utječe, što je posredovano i obogaćeno tehnologijom: "Mehanički načini dizajnirani da na daleko i široko raznose sugestivne akcije vođe (riječ, pismo, tisak) ne završavaju se" (Tarde, 2003: 58).

Tako su institucije u društvima kontrole okarakterizirane upotrebom tehnologija djelovanja na daljinu više nego mehaničkim tehnologijama (društva suverenosti) ili termodinamičkim tehnologijama (disciplinarna društva).

Gomile, klase i javnosti

Ako se suradnja među mozgovima prvo izražava u obliku javnog mišljenja, tj. kao rasuđivanja koja su formirana i držana u zajedništvu, dalje se razvija kao stvaranje opažaja i koncepata koji su formirani i držani u zajedništvu (kolektivna percepcija i kolektivna inteligencija), zahvaljujući tehnologijama televizije i Interneta. Internet integrira i diferencira razne metamorfoze javnog mišljenja, percepcije i kolektivne inteligencije.

Razmotrimo na trenutak javnost, ili javnosti (budući da ih ima više) i novosti koje uvode u akciju i zajedničko postojanje. Javna sfera oblik je subjektivizacije koja najbolje izražava plastičnost i funkcionalne različitosti 'bilo koje' subjektivnosti (monada). Odnos pripadanja koji pojedinci i javnosti imaju jedni prema drugima nije odnos isključenja i identiteta: iako pojedinac može odjednom pripadati samo jednoj klasi ili gomili, on ili ona mogu u isto vrijeme pripadati različitim javnostima (višestruko članstvo, da koristimo aktualnu sociološku terminologiju). Tardeov je pojedinac, protežući se kroz različite moguće svjetove, poput umjetnika kojeg je Platon htio isključiti iz svoje *Države*. On je višestruki mimetski čovjek, ali unutar konstitutivne i razvijajuće dinamike nekoliko javnosti.

Te javnosti izražavaju nove subjektivnosti i forme socijalizacije koje su bile nepoznate u disciplinarnim društvima. Doista, "formacija javnosti pretpostavlja daleko napredniju mentalnu i društvenu evoluciju nego što je formacija gomile ili klase" (Tarde, 1989: 38-39). Pojavom te vrste javnosti društvo se još više približava Tardeovoj privilegiranoj metafori: mozgu.

U javnosti su izum i imitacija raspršeni na način koji je “skoro trenutačan, kao brzo širenje vala u potpuno elastičnom okolišu”, zahvaljujući tehnologijama koje omogućuju djelovanje na daljinu od jednog uma do drugog (kva-zi-fotografska reprodukcija cerebralne snimke pomoću osjetljive površine drugog mozga). Unutar javnosti “žurimo prema stranom idealu” socijalnosti gdje mozgovi “dodiruju jedan drugoga u svakom trenutku kroz mnogostrukе komunikacije”, kao što je slučaj danas s Internetom (ibid.: 39).

Podjela društva na mnoštvo javnosti “sve je više i više nametnuta očiti-je i učinkovitije na svojim religioznim, ekonomskim, estetskim i političkim podjelama”. To ih ne zamjenjuje. U ‘elastičnom okolišu’ suradnje između mozgova i međucerebralnih odnosa, javnosti ocrtavaju fluktuacije i razdiobe koje mogu preformulirati stroge i jednoznačne segmentacije na klase i društvene grupe: “Tako što zamjenjuju starija grupiranja ili im se nameću, nova grupiranja – sve više proširenija i masivnija – koja nazivamo javnostima omogućuju da vladavina mode prati vladavinu navike, i vladavina inovacije prati onu tradicije; one također zamjenjuju jasne i postojane podjele između mnogostrukih raznolikosti ljudskih udruga i njihovih beskonačnih konflikata sa potpunom i promjenjivom segmentacijom (čije su granice mutne) u procesu neprekidnog obnavljanja i međusobnih prodiranja” (ibid.: 70).

Tako proces socijalne segmentacije postaje fleksibilan, ili koristeći Deleuzeove pojmove, deterritorijaliziran. Poteškoće pri zamišljanju i shvaćanju tih novih procesa subjektivizacije nakon raspada socijalnih klasa svakako je vezan, u jednu ruku, s poteškoćama razumijevanja zakona uređenja i varijacije tih pokretnih i promjenjivih segmentacija koje se čine lišenima objektivnih baza, a u drugu ruku, s marksističkom teorijskom tradicijom koja načine združivanja javnosti reducira na ideologiju.

U znanstveno fantastičnoj priči koja je koncipirana 1879., završena 1884., a u 1896. se pojavljuje prvi put, Tarde nam pruža učinkovitu sintezu prelaska s disciplinarnih društava na društva kontrole: “anarhičan režim pohlepe prati autokratska vlast mišljenja, koja je postala svemoguća” (Tarde, 2000: 35). Političke i ekonomske funkcije mišljenja ne mogu se povratiti na mehanizme eksploatacije i podčinjavanja koja su specifična disciplinarnim društvima i tržištu (anarhični režim pohlepe).

Kontrola mišljenja, jezika, režima znakova, cirkulacije znanja, potrošnje i tako dalje, odnose se na tehnike moći bez presedana koje će biti opisane, nakon Tardea, u Bakhtinovu djelu u Sovjetskoj Rusiji 1920. i u filozofiji Deleuzea i Guattaria oko 1968.

Bakhtin nam pokazuje kako su mnoštvo jezika, načini izražavanja i semiotika unutar pretkapitalističkog svijeta (višejezičnost) potisnuti i podređeni jeziku koji, namećući se kao vlast većine, postaje normativno kodiranje izražaja (jednojezičnost) (Lazzarato, 2004: Chapter 4). Deleuze i Guattari opisuju tehnike konstitucije mnoštva kao ‘većine’ koja, izravnavajući razlike, stvara model koji služi kao standard u kojem se može vidjeti prototip konstrukcije i mjerenja televizijske publike ili mišljenja kroz ankete.

Koncept eksploatacije, izgrađen na dijalektičkom odnosu kapital-rad, potpuno je neadekvatan za shvaćanje tehnika za semiotsku kontrolu izražavanja mnoštva koje su pratile, i često anticipirale, dolazak kapitalizma.

Tehnike podčinjavanja u društvima kontrole nisu zamijenile one iz disciplinarnih društava, već su im nametnute, postajući tako sve više i više nasilne, do te točke da one danas konstituiraju neophodne pretpostavke kapitalističke akumulacije.

I eksploatacija i akumulacija kapitala jednostavno su nemoguće bez transformacije lingvističkog mnoštva u model vladajuće većine (jednojezičnost), bez nametanja jednojezičnog režima izražavanja i bez konstitucije semantičke moći kapitala.

Život i življenje

Ako tehnologije djelovanja na daljinu i mehanizmi izražavanja postanu fundamentalna sredstva za zarobljavanje mnoštva unutar otvorenog prostora i ako je javno mišljenje prva nova institucija mnoštva, koje su nove sile koje se manifestiraju u tim odnosima moći?

Tek nakon definiranja tih novih sila bit ćemo u mogućnosti vratiti se na pojam modulacije. Kako bismo shvatili sve implikacije koje su sadržane u tom pojmu, prvo moramo istražiti pojmove života i življenja jer su život i živa bića ta koja su u konačnici predmeti modulacije.

Biopolitičke tehnike ciljaju na život; one su usmjerene na živo biće ako ono pripada ljudskoj vrsti. One teže reguliranju života koji je pogođen bolešću, nezaposlenošću, starošću, smrću: život na koji se one odnose jest reprodukcija populacija. Tehnike kontrole također se bave životom, ali u znatno drukčijem smislu. Jedan drugi koncept života (i živog bića) mora se dovesti u igru kako bismo razumjeli moć koju te tehnike pokušavaju modulirati.

Kako bismo to napravili moramo se vratiti Nietzscheu, istinskoj (jedinjoj pravoj) inspiraciji za Foucaultovu teoriju moći. Poput Tardea, Nietzsche često koristi rezultate biologije i fiziologije svog vremena kako bi kritizirao teorije subjekta. Počevši od živog tijela i njegove fiziologije, molekularni biolog dopušta propitkivanje autonomije, nezavisnosti i jedinstva sebstva koje su pretpostavili filozofi. Nietzsche, kao i Tarde, otkriva u 'molekularnoj' biologiji, u mnoštvu infinitezimalnih bića koja tvore tijela (infinitezimalna bića koja žele, osjećaju i misle), u njihovim odnosim i u njihovom obliku političke organizacije, koncept subjektivnosti koji odskače od Kantova 'ja' i njegovih načina akcije i patnje.

Nadalje, zato što počinje od biologije, Nietzsche može reći "postojati je živjeti" i da "ne postoje druga bića". Kakva se još općenita definicija življenja može izvući iz učenja molekularne biologije druge polovice devetnaestog stoljeća? Pamćenje (moć aktualizacije virtualnog) neotklonjivo je svojstvo koje i Nietzsche i Tarde, na različitim mjestima, polažu kao osnovu svoje

definicije življenja. I Tarde i Nietzsche nalaze tu definiciju življenja u znanstvenim djelima svog vremena, posebice u knjizi o evoluciji Ernsta Haeckla.

Za njemačkog biologa svi infinitezimalni elementi (plastitude) tijela, sve organske monade imaju memoriju, dok to svojstvo (ili sposobnost) nedostaje u neživome. Tarde interpretira Haeckelovu molekularnu biologiju u svjetlu teorije mnoštva. Prema njemu Haeckel nam daje uistinu izvanrednu 'monadolšku', tj. leibnizovsku interpretaciju evolucijske doktrine.

Ta definicija življenja kao sjećanja konstanta je u biologiji i fiziologiji. Definicija življenja u suvremenoj molekularnoj biologiji nije puno drukčija od Haeckelove: "Esencija življenja je pamćenje, fizičko očuvanje prošlosti u sadašnjosti. Reproducirajući se, oblici života vežu prošlost za sadašnjost i spremaju poruke za budućnost" (Margulis and Sagan, 2002: 64).

Prema Tardeu bez memorije, bez te sile (trajanje koje čuva), bez tog plodnog nasljeđivanja u kojemu se sakupljaju prije i poslije ne bi bilo osjećaja, života, vremena, akumulacije, a s time niti rasta. Za Bergsona, prvog Tardeovog 'učenika', bez tog trajanja svijet bi bio primoran počinjati iznova u svakom trenutku. Svijet bi bio sadašnjost koja se beskonačno ponavlja, uvijek jednaka samoj sebi. Sama materija ne bi bila moguća bez tog trajanja. Stvaranje i realizacija osjetnog pretpostavlja aktivnost pamćenja i pažnje, kao i njihove moći aktualizacije i ponavljanja.

Svaki osjećaj koji se razvija tijekom vremena zahtijeva silu koja čuva ono što više nije unutar onoga što jest; trajanje koje održava mrtve u živima. Bez toga bi svaki osjet bio sveden na samu uzbuđenost. Sile mobilizirane suradnjom između mozгова i uhvaćene u novim institucijama (javno mišljenje itd.) sile su pamćenja i pažnje. Potonje je Bergson definirao kao "intelektualan napor" a Tarde kao "vježbanje mozga".

Filozofija različitosti prva se bavi novom molekularnom biologijom i učenjima o mozgu. Bergsonov rad odnosi se na življenje ne samo zbog toga što se direktno suočava s biologijom i teorijom evolucije, već više zbog njegovog istraživanja pamćenja, vremena i njegovih modaliteta djelovanja: virtualno i stvarno.

Prema Bergsonu je pamćenje koegzistencija svih virtualnih sjećanja (*souvenirs*) (čuveni obrnuti stožac iz *Materije i pamćenja* konstituiran je beskonačnošću krugova koji se u beskonačnome otvaraju na vrhu - virtualno - i zatvaraju se prema dnu - aktualno). Sjetiti se nečega ne sastoji se od tražanja za sjećanjem u pamćenju, kao premetanje po ladici. Sjetiti se nečega - kao i svaka druga aktivnost mozga - znači aktualizirati virtualno, a ta je aktualizacija stvaranje, individualizacija, a ne jednostavna reprodukcija. Taj proces opisao je Bergson kao 'intelektualan rad' i on uključuje, kao i kod Tardea, i pamćenje i pažnju:

"Bez pažnje, nema osjećaja... Dakle, što je pažnja? Može se reći da je to nastojanje koje teži specifikaciji osjećaja koji nastaje. Ali treba naglasiti da je to nastojanje, u svojoj čisto psihološkoj pojavnosti i apstrahirano iz prateće mišićne radnje, želja." (Tarde, 1895: 337)

Pamćenje, pažnja i odnosi pomoću kojih su aktualizirani postaju društvene i ekonomske sile koje se moraju obuzdati kako bi se kontrolirao i izrabljivao skup različitosti i ponavljanja. Ostajući vjeran toj intelektualnoj tradiciji, Deleuze može potvrditi da 'u životu ne postoji ništa osim virtualnosti' (Deleuze, 1995).

Sada se možemo vratiti na koncept modulacije. Hvatanje, kontrola i regulacija djelovanja na daljinu koje se odvija s jednog uma na drugi događa se kroz modulaciju tokova želja i vjerovanja i kroz sile (pamćenje i pažnja) koje omogućuju cirkuliranje tih tokova u suradnji između mozgova.

U modulaciji kao načinu očitovanja moći uvijek postoji pitanje tijela, ali sada je na kocki bestjelesna dimenzija tijela. Društva kontrole ulažu duhovno umjesto tjelesnog pamćenja (suprotno od disciplinarnih društava). Čovjek kao um koji je prema Foucaultu bio predmet biomoći samo do neke granice sada dolazi u prvi plan.

Društvo kontrole izvršava svoju moć zahvaljujući tehnologijama djelovanja na daljinu koje se tiču slika, zvuka i podataka koji funkcioniraju kao mehanizmi za moduliranje i kristaliziranje elektromagnetskih valova (Lazarato, 1998) i vibracija (radio, televizija) ili za moduliranje i kristaliziranje paketa bitova (kompjuter i digitalne mreže). Ovi neorganski valovi dupliciraju valove kojima monade utječu jedne na druge.

Već pronalazimo naznake te situacije na kraju devetnaestog stoljeća. Doista se za Tardea to djelovanje na daljinu, utisak s jednog uma na drugi odvija na dva načina. Kao prvo, svaki utisak je sačuvan, ponovljen u pamćenju. Kao drugo, svaki izraženi utisak, "čitavi, takoreći, val je duše produžen u neograničeno i beskonačno nastajućim talasanjima". Ta se talasanja manifestiraju prema određenim regularnostima i tehnološkim *uređajima* djeluju intervencijama u te regularnosti.

Ako su pamćenje i pažnja živi mehanizmi koji djeluju na organsku energiju, to jest na virtualnu, tehnologije djelovanja na daljinu umjetni su mehanizmi, umjetne memorije koje se sklapaju sa živim strojevima tako što se upliću u funkcioniranje pamćenja.

Mehanizmi za kristaliziranje ili moduliranje vremena *uređaji* su sposobni uplitati se u neki događaj, u suradnju između mozgova, kroz modulaciju sila koje tamo sudjeluju (koje se tamo nalaze), na taj način postajući preduvjeti za svaki proces konstituiranja bilo koje subjektivnosti. Prema tome taj proces može izgledati kao harmonizacija valova, polifonija (da posudimo Bakhtinov izraz).

Stoga je potrebno razlikovati život kao memoriju od života kao skupa bioloških karakteristika ljudske rase (smrt, rođenje, bolest itd.). Drugim riječima, moramo razlikovati 'bio' koje je sadržano u biomoći od onog bio koje je sadržano u pamćenju. Kako ne bismo imenovali takve različite stvari istim imenom, mogli bismo definirati nove odnose moći koji uzimaju pamćenje i njegov *conatus* (pažnja) kao svoj objekt, u nedostatku prikladnog termina, kao noo-politika. * Noo-politika (skup tehnika kontrole) izvršava se na mozgu. Ona prije svega uključuje pažnju i teži kontroli pamćenja i

njegovih virtualnih moći. Modulacija pamćenja će tako biti najvažnija funkcija noo-politike. Ako discipline modeliraju tijela konstituiranjem navika poglavito u tjelesnoj memoriji, društva kontrole modeliraju mozgove i konstituiraju navike ponajprije u duhovnoj memoriji.

Tako imamo oblikovanje tijela koje je osigurano disciplinama (zatvori, škola, tvornica itd.), upravljanje života organizirano pomoću biomoci (socijalne države, politike zdravlja itd.) i modulaciju pamćenja i njegovih virtualnih moći koje regulira noo-politika (Herzian, audio-vizualne i telematičke mreže, konstitucija javnog mišljenja, percepcije i kolektivne inteligencije). Sociološki gledano imamo ovakav slijed: radnička klasa (kao jedan od modaliteta zatvaranja), populacija, javnosti.

Skup ovakvih *uređaja*, ne samo zadnji, konstituira društvo kontrole.

Postoje tri različita *uređaja* moći stvorena u različitim razdobljima koji služe heterogenim svrhama, ne zamjenjuju jedan drugoga nego su sastavljeni jedan s drugim. Sjedinjene Američke Države danas predstavljaju najkompletniji model društva kontrole integrirajući tri *uređaja* moći. Disciplinarni *uređaji* zatvaranja ovdje su napravili značajan napredak, posebno što se tiče zatvora. Dva milijuna zatvorenika koji se trenutačno nalaze u američkim zatvorima predstavlja ukupan postotak populacije koji ni jedno disciplinarno društvo nije nikada uspjelo doseći. Biopolitički *uređaji* za upravljanje životom ne nestaju, već se, naprotiv, proširuju i duboko mijenjaju: od socijalne skrbi do radne skrbi; od osiguranja od socijalnih rizika (nezaposlenost, umirovljenje, bolest) do intervencija u životima pojedinaca koje ih tjeraju u zaposlenost, u robovanje podčinjenom radu. Novi *uređaji* noo-politike (od kojih prvi međutim datiraju iz druge polovice devetnaestog stoljeća) prolaze kroz besprimjeran razvoj zahvaljujući informatici i telematici. Razlika među njima leži u stupnju 'deteritorijalizacije', kako bi to Deleuze rekao. Mogli bismo reći da noo-politika zapovijeda i reorganizira moć odnosa zato što djeluje na najvišoj deteritorijaliziranoj razini (virtualnost djelovanja između mozгова).

Istina je ipak da mi na globalnoj razini svjedočimo procvatu disciplinarnih institucija. Na primjer, ni tvornica ni rad, kako ih razumiju Marx i ekonomisti, ne povlače se (ne uzmiču), već su naprotiv u punom razvoju. Međunarodna organizacija rada (ILO) istakla je da 246 milijuna djece između 5 i 7 godina trenutačno radi. Slično tome, u zapadnim zemljama režim plaća širi se u usporedbi s erom fordizma. Ali to ne mijenja činjenicu da se paradigma unutar koje su ti fenomeni zapisani radikalno promijenila. Nemogućnost razumijevanja te promjene na temelju paradigme rad-subjekt još se više manifestira na političkoj nego na teoretskoj razini.

Industrijski rad više nije u centru kapitalističke valorizacije, niti je model političke i socijalne subjektivizacije koji vrijedi za sve socijalne sile, niti je doista ekskluzivna sila koja je u mogućnosti proizvesti institucije i oblike

5 – Kako bismo razumjeli neologizam, ne trebamo samo znati da kod Aristotela noos (ili

noûs) znači najviši dio duše, intelekta, već i da je to naziv pružatelja internetskih usluga.

politizacije u društvima kontrole. U zapadnim zemljama plaća ostaje dominantan oblik kroz koji kapitalizam izrabljuje suradnju i sposobnost izuma bilo kakve subjektivnosti, ali je eksplodiralo u mnoštvo aktivnosti i statusa, izražavajući subjektivnosti i očekivanja koja se ne mogu svesti na tradicionalni koncept klase.

Problem je međutim radikalniji. Više nije riječ samo o tome da industrijski rad više nije u centru kapitalističke valorizacije. Kada smo jednom popisali sve nove oblike djelovanja, jednom kada smo potvrdili da jezici, osjećaji, znanja i život postaju – zajedno s reproduktivnim radom – produktivni, još uvijek ne razumijemo dinamiku koja čini mogućim to stvaranje i njegovu eksploataciju: dinamika različitosti i ponavljanja. Paradigma radnog subjekta je ta koja nas sprečava da vidimo tu dinamiku.

Radnički pokret i disciplinarna društva

Da nadopunimo Foucaultovo istraživanje o disciplinarnim društvima, potrebno je provesti studije o odnosima koje ta društva održavaju s institucijama radničkog pokreta. Stvorene i razvijene na početku devetnaestog stoljeća protiv logike disciplina, ove institucije u dvadesetom stoljeću postaju fundamentalni zupčani u postupku ograničavanja. Dvadeseto stoljeće bilo je pozornica za konvergenciju kapitalizma i socijalizma, posebice u politici planiranja koja predstavlja vrhunac disciplinarnih društava i ispunjenje logike reprodukcije. Nepredvidivost, nesigurnost i mogućnost promjene pretpostavljene pomoću skupa različitosti i ponavljanja, zajedno s monstruožnom subjektivizacijom koju taj sklop implicira, bile su strogo kodificirane i neutralizirane na ekonomskim i socijalnim razinama. 'Predutemeljena harmonija' bila je utjelovljena tijekom Hladnog rata, bez ikakve fundamentalne razlike, i u socijalističkim i kapitalističkim politikama planiranja.

Ne trebamo se prisjetiti da je ideja planiranja socijalistička i lenjinistička ideja koju je preuzeo Rathenau tijekom Weimarske Republike, koja je postala hir svih starijih državnih službenika nakon Drugog svjetskog rata.

Ako je planiranje potpomognuto posebnostima u usporedbi s disciplinarnim društvima osamnaestog i devetnaestog stoljeća, tada je u ulozi funkciji koju unutar nje ima rad shvaćeno kao supstanca i mjerilo planiranja. Rad je postao najefektivnije sredstvo za reguliranje čitavog društva. U tvornicama ono disciplinira novu radničku klasu (*os, ouvriers spécialisés* ili nekvalificirani radnici) sprečavajući ju da se manifestira kao mnoštvo i kritika plaće. Sve do 1970-ih i u Francuskoj do 1980-ih sindikati i političke institucije radničkog pokreta borili su se protiv nastanka OS-a, ili nekvalificiranih operativaca, kao novog političkog subjekta (koji više ne korespondira radničkoj klasi kako ju je shvaćao Marx) i protiv njihova odbijanja reproduktivnog rada.

U planiranim društvima ženama, djeci i starijima pristup do socijalnih prava (socijalna skrb) prolazi kroz radničku plaću: čak i proizvodnja i reprodukcija norme heteroseksualnosti prolazi kroz rad. Institucije planiranja potpuno su pobijene i konfigurirane idejom posla koji sakuplja discipline i biomoć, ograničavanje i upravljanje života, na taj način oslobađajući konture društva kao 'željezni kavez', u skladu sa Weberovim izrazom. Rad je također postao konstitucijska moć novih republika koje su nastale padom fašizma (Talijanska Republika, na primjer, nastala je na radu, kao što njezin ustav jasno nalaže).

Znači li to onda da je Foucault bio u krivu, a marksisti u pravu? Je li rad stoga temelj za sve socijalne odnose i odnose moći? Kako bismo odgovorili na to pitanje, potrebno je naglasiti fundamentalnu razliku između planiranih društava i disciplinarnih društava koja su postojala prije Prvog svjetskog rata. S dolaskom planiranja i fordizma, rad više nije 'spontana' ontološka moć uređenja svijeta o kojoj je govorio Marx. U fordizmu moć rada i njezine regulativne mogućnosti vezane su uz političku logiku koja ju je uspostavila kao sadržaj i mjeru društva. Ako se rad tada čini kao tlo na kojem se grade socijalni odnosi, to više nije zato što ono konstituira socijalni svijet, već zbog toga što se socijalni i politički kompromis između sindikata, vlasnika i države konstituirao oko ideje rada. Geopolitička podjela svijeta tada počiva na radničkoj dinamici koja teži reprodukciji, kontroli i neutralizaciji bilo kojeg skupa razlike i ponavljanja integrirajući institucije radničkog pokreta unutar logike reproduktivne moći. Ekonomska reprodukcija i politička reprodukcija tako su se podudarale kroz posredovanje rada. Dvadeseto stoljeće možemo promatrati kao fazu duge i nepovratne krize rada i subjekta utoliko što su viđeni kao konstitutivne moći sebstva i svijeta. Ako je paradigma subjekt/rad funkcionirala kao sustav regulacije nakon Drugog svjetskog rata, to je bilo zbog potpune političke predodređenosti.

U drugoj polovici dvadesetog stoljeća, shvaćanje procesa konstitucije svijeta kroz pojam *praxisa* odigralo je konzervativnu ili, u najboljem smislu, regulatornu uloga *vis-à-vis* odnosa moći. Ako je Marxova teorija imala revolucionarne efekte u ciklusu borbi koje su se odvijale od 1848. sve do Pariške komune, stoljeće kasnije može se vidjeti da je funkcionirala kao moćno sredstvo integracije.

Danas su mnogi zaboravili tu ne tako slavnu fazu u povijesti radničkog pokreta. Oni glorificiraju fordizam i njegove izvjesnosti *a posteriori*, što dovodi do mistifikacije i zapostavljanja povijesti.

Pokreti '68. nisu se zabunili smatrajući kao svoje protivnike sve (socijalističke i kapitalističke) zagovornike neutralizacije skupa različitosti i ponavljanja. Birokrati (socijalistički i kapitalistički) planiranog društva pravilno su identificirani kao čuvari željeznog kaveza i nametanja dualizama. Ostajući pri primjerima razvijenima gore, 1968. godina bila je točka prijeloma i bijega od logike klase i heteroseksualne norme. Dugo nakon što su ih kapitalisti i država napustili kao sredstvo za discipliniranje društva,

institucije radničkog pokreta nastavile su postojati unutar logike političkog kompromisa u kojem rad konstituira regulativnu moć. Problem je u tome što radnički pokret nema što staviti na mjesto *praxisa*. Ne može zamisliti proces konstitucije svijeta i sebstva koji nije centriran oko rada.

Jedina alternativa koju je bilo u mogućnosti zamisliti jest zapošljavanje. Prijelaz s rada na zaposlenje još je jedno tužno poglavlje u slabljenju radničkog pokreta. Ako je rad postao središnji dio disciplinarnih društava u vrijeme njihove iscrpljenosti (fordizam), zapošljavanje konstituira jednu od osnovnih formi regulacije u društvima kontrole.

LITERATURA

- Deleuze, G. (1984), *Foucault*, Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (1990), *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle* in *Pourparlers*, Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (1995), *Immanence: une vie, Philosophie*, 47.
- Foucault, M. (2003), *Le Pouvoir psychiatrique*, Paris: Gallimard/Seuil.
- Lazzarato, M. (1998), *Videofilosofia*, Roma: Manifestolibri.
- Lazzarato, M. (2004), *Les Révolutions du capitalisme*, Paris: Les Empêcheurs de penser en rond /Le Seuil.
- Margulis, L. and Sagan, D. (2002), *L'Univers bacterial*, Paris: Seuil.
- Tarde, G. (1895), *Essais et mélanges sociologiques*, Lyon: Storck.
- Tarde, G. (1989), *L'Opinion et la foule*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Tarde, G. (1999), *Les Lois sociales*, Paris: Synthélabo.
- Tarde, G. (2000), *Fragment d'histoire future*, Paris: Séguier.
- Tarde, G. (2003), *Les Transformations du pouvoir*, Paris: Les Empêcheurs de penser en rond /Le Seuil.